فصلنامه علمی
سیاست پژوهی تحول در علوم انسانی

فرانظریه تکوینی: چارچوبی صدرایی برای اسلامی‌سازی علوم انسانی

فرهاد خرمائی[1]

۱۷
دوره ۵، شماره ۱، پیاپی ۱۷
بهار ۱۴۰۵
مقاله پژوهشی
تاریخ دریافت:
۱۴۰۴-۰۴-۲۰
تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵-۰۱-۱۶
صص: ۶۷-۴۷
شاپا چاپی: ۲۳۸۳-۰۲۶۳
رتبه علمی
ب
بررسی صحت گواهی در :
JOURNALS.MSRT.IR

چکیده

ایده اسلامی سازی علوم که بیشتر با عنوان علم دینی از آن یاد می شود در پنجاه سال گذشته به صورت جدی در جهان مطرح بوده اســـت و نظریات متنوع و متکثری در ارتباط با امکان ، ضـــرورت و چگونگی د ستیابی به آن ارائه شده ا ست . در سال های اخیردر ایران نیز محققین و اندیـ شمندان گام های ارزنده ای برای تحقق این ایده برداشـــته اند. هر یک از این رویکردها در جایگاه خود از وجوه امتیاز ، برتری ها و همچنین اشکالات و نقض هایی برخوردار است. فرا نظریه تکوینی نیز در بستر اندیشه اسلامی، کوششی در راستای پیوند بین دین و علم ا ست. این رویکرد تلاش دارد با طرح نظریه ای جایگزین رهیافتی سودمند در مطالعات علوم انســـانی و اجتماعی پیشـــنهاد دهد و قابلیت این رویکرد را در ورود به مطالعات اجتماعی و انسانی به بحث گذارد. فرا نظریه تکوینی بر مبانی فلسفه ا سلامی به صورت عام و حکمت متعالیه صدرایی به صورت خاص شکل گرفته ا ست و با پذیرش مباحث ا صالت وجود، تشکیک وجود و حرکت جوهری، مولفه های این متا تئوری را مطرح می کند ، چارچوبی که بر آن ا ساس د ستگاه شناختاری تکوینی شکل می گیرد و در نهایت به نوعی روش شنا سی در پژوهش می انجامد تا راهنمایی برای پژوهـشگران جهت ورود به شناخت علمی در بستر اندیشه اسلامی باشد .

کلیدواژه‌ها:

رویکرد تکوینی ، فرا نظریه، روش شناسی ، هستار یابی هستار انگاری ، سیاست پژوهی، تحول، علوم انسانی

۱ . دانشیار، روان شناسی تربیتی، دانشکده علوم تربیتی و روان شناسی، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
(نویسنده مسئول) khormaei@shirazu.ac.ir

مقدمه و بیان مسأله

این مو ضوع که نظریه های علمی و م شاهده های حا صل از آن ها بی طرف ه ستند، امروزه مورد شک و تردید قرار گرفته اســت. بدون تردید هر اندیشــه ای با توجه به نسـبت آن با پیچیدگی های موجود بر مبانی ، پیش فرض ها و اصـول موضوعه هستی شناسی، معرفت شناسی ، انسان شناسی ، روش شناسی و ارزش شناسی استوار گشته است که در ارتباط با نیازمندی های زمان و چالش با سـایر اندیشـه ها و دسـتاوردهای فکری بشـر پروریده می شـود و با کامیابی در شـناخت واقعیت ها و پاسـخ گویی به الزامات ، اقتضـائات و مشـکلات پیش رو محک می خورد. در ایران به ویژه در دو دهه اخیر مطالعات ارزشمندی با هدف ایجاد تحول در علوم انسانی مورد توجه واقع شده و تلاش های گسترده ای به منظور تدوین مشخصه های علم اسلامی صورت گرفته است. گفتمان این اندیشمندان در ارتباط با " امکان وام گرفتن پیش فرض های نظریه های علمی از گزاره های دینی" ، " تلقی از دین به عنوان یک معرفت مقدم بر علم و منبع الهام برای فرضیه ها ، مدل و سـبک تبیین" (باقری، ۱۳۷۴)، " تطورات معنای علم در ادوار تاریخی و پیشـا مدرن ، مدرن و پسـا مدرن" ، "نیاز علم تجربی به علوم عقلی " ، " نسبت حس و عقل و وحی" (پار سانیا، ۱۳۸۸) ، " متاثر شدن شکل گیری معرفت از ویژگی های روانی انسان از منظر قرآن"(میری،۱۳۸۹) ، "تاکید بر نادیده گرفتن سطوح بالاتر هستی" ، "غفلت از یک دستگاه کل نگر نسـبت به عالم هسـتی " ، " ندیدن دغدغه های بنیادی انسـان" ، و"غفلت از آثار تخریبی علم" (گلشـنی، ۱۳۸۵). "ضـرورت ورود به واقعیت و شـکل گیری نظریه اجتماعی بر مدارتوحید" (ایمان و کلاته سـاداتی، ۱۳۹۲)، "به کارگیری هماهنگ روش های اجتهادی، عقلی و تجربی با هدف ساخت نظریه در جامعه شناسی اسلامی"(مهدوی و بستان، ۱۳۹۱) ، "ضـرورت اسـتفاده از قرآن در مقام گردآوری ، سـاخت فرضـیه و نظریه پردازی برای تولید علوم انسـانی اسـلامی با هر رویکردی" (کافی و جمشـیدی ها ، ۱۳۹۱) ،"توجه به سـاخت پارادایم شـبکیه ای به مثابه پارادایم رقیب علوم انسـانی موجود" (واسطی ، ۱۳۹۸)، "جامعه شناسی سه وجهی و ظرفیت آن برای تعیین مسائل اجتماعی"(زاهد زاهدانی، ۱۴۰۲)، " ضرورت تدوین منطق علم متناسب با زیست بوم ایرانی – اسلامی" (تقوی، ۱۳۹۹) و " طرح رویکرد تکوینی با نگاهی تحولی به علوم انسانی" (خرمائی، ۱۴۰۲) نمونه هایی از این تلاش ها بوده است.

هر یک از این رویکردها در جایگاه خود وجوه امتیاز ، برتری ها و همچنین اشکال ها و نقض هایی دارد(ر.ک: موحد ابطحی ، ۱۴۰۱ و ۱۴۰۲). لیکن هر یک از این تلاش ها، گام های ارزشمندی برای تحقق ایده علم در بستر اندیشه اسلامی هستند و علی رغم تفاوت ها و مناقشاتی که دارند، دارای مشترکات فراوانی نیز هستند که مهمترین آن ها سعی و تلاشی بین اذهانی برای دستیابی به یک هدف مشترک بر مبنای پیش فرض های دینی است که نقطه شروع اندیشه ورزی عالمان مسلمان برای شناخت واقعیت (انکشاف واقعیت) و ساخت و سازه هایی (ساخت واقعیت) است که هدایت در مسیر تکوین و در نهایت سیر توحیدی را ممکن سازد. در این میان فرا نظریه تکوینی کوششی برای فراهم آوری چارچوبی برای ایجاد وحدت رویه و یکپارچه سـازی تلاش ها در تحقق ایده علم اسـلامی اسـت. این فرا نظریه با مبنا قرار دهی فلسـفه اسلامی به صورت عام و حکمت متعالیه صدرایی به صورت خاص و پذیرش مباحث اصالت وجود ، تشکیک وجود و

حرکت جوهری تلاش دارد، بستری را برای گفتمان علمی و ورود به روش شناسی علمی ارائه نماید. در ادامه این نوشتار با طرح مفهوم چیستی فرا نظریه تلاش می شود ،مقدمات معرفی فرا نظریه تکوینی و مولفه های آن فراهم آید.

معنی لغوی فرا نظریه دلالت بر ترکیب دو واژه فرا (meta) و تئوریزه کردن (theorizing) دارد. فرا به معنای رفتن به فراسو یا جایگاهی بالاتر است. این واژه برای شکل دهی به اصطلاحاتی است که هدف آن وارسی ماهیت یا طبیعت مولفه ها ، ساختارها و دیگر مسائل در حیطه مطالعاتی مشخص است. "تئوریزه کردن " نیز در پی نظریه پردازی است که همان شکل بخشی به نظریه نظریه ها است و به معنای ساختن نظریه هم است. بنابر این فرانظریه گام نهادن به فراسوی نظریه مورد تحلیل و بررسی قرار می گیرد . علاوه بر آن این رهیافت گام را فراتر از نظریه می گذارد تا ماهیت مولفه‌ها ، ساختارها و دیگر موارد مرتبط با نظریه یا نظریه‌ها را مورد بررسی و کند کاو قرار دهد(نیو فلد و کارالینک[1] ۱۹۹۴: ۸۵۱) . فرا نظریه را می توان مبانی معرفتی ما قبل نظریه دانست که نظریه بر اساس آن ساخته می شود و پیش فرض های فرا نظری مولفه های این فرا نظریه هستند. تعداد و تنوع این پیش فرض ها در میان اندیشمندان مورد توافق نیست لیکن برخی آن ها مانند پیش فرض های معرفت شناختی و وجود شناختی در میان همه مشترک است (بوستانی، پولادی و رکن آبادی، ۱۳۹۷). مفهوم فرانظریه به مقدار زیادی با اصطلاح پارادایم همپوشی دارد که در آن کوهن (۱۳۸۳) درک جدیدی از علم ارائه کرده است. کوهن (۱۳۸۳) یک پارادایم را به عنوان فرانظریه ، نظریه ، روش شناسی و ترکیبی از تمامی این ویژگی ها در یک رشته یا حوزه تخصصی مورد توجه قرار داده است ، لیکن پارادایم معنی گسترده تری نسبت به فرا نظریه دارد. فرانظریه هسته اصلی هر پارادایم و معرف پارادایم در بسیاری از معانی آن است (بیتس[2] ۲۰۰۵).

اما چرا فرانظریه اهمیت دارد؟ ژائو[3](۱۹۹۱) معتقد است ، فرا نظریه ابزاری برای پرداختن به مشکلات خاص علمی است. از نظر وی موقعیت هایی وجوددارد که اندیشه ورزان متوجه می شوند که وجود فرا نظریه نه تنها لازم است ، بلکه ضرورتی اجتناب ناپذیر است. ژائو (۱۹۹۱) بیان می دارد که فرا نظریه در دو موقعیت اهمیت می یابد. اول: موقعیتی که در بر دارنده تغییرهای بنیادین ناگهانی در تصور محقق از موضوع مورد مطالعه است که در این وضعیت فرا نظریه در پی بازآرائی مجدد وضعیت شناختی از موضوع مورد مطالعه در حال تغییر است. علاوه بر این فرا نظریه می تواند مبنای شکل گیری مفهومی جدید با شد که تغییر کرده است و یا خود را با پیش بینی های نظریه تبیینی تطبیق داده است . در اینجا فرا نظریه می تواند ، منجر به ارائه مساله ای جدید یا حوزه مطالعاتی جدید شود که در بر دارنده ادعای نظری جدید است. این رخداد ها می توانند برای نظریه مفید باشند که در صورت عدم وجود فرا نظریه امکان دستیابی به آن میسر نبود(لاولر و فورد[4] ۱۹۹۳ : ۱۷۴). ریتزر[5](۱۹۹۱ الف: ۲۴۶) بیان می کند که این شیوه اندیشه ورزی و مطالعه که به وسیله فرا نظریه

۱. Neufeeld & Guralink
۲. Bates
۳ Zhao
٤. Lawler & Ford
٥. Ritzer

پردازان مورد استفاده قرار می گیرد، برای وضوح بخشی تفاوت های نظری سودمند هستند و همچنین آشکار می سازند که در کجا پیوندی قوی بین نظریه ها امکان پذیر است . چنین نقش و کارکردی می تواند فرا نظریه را از حوزه انتزاع به حوزه عمل در آورد و در حل مشکلات سودمند واقع شود. فرا نظریه برای فهم عمیق تر ، ارزیابی مناسب تر و تحلیل انتقادی از نظریه و نظریه پردازی نیازمند روش مقایسه ای است.

با توجه به آنچه گفته شد ، فرا نظریه می تواند در سطوح متفاوتی از گفتمان علمی[1]فعالیت کند(شکل ۱: اورتون ، ۲۰۱۴ الف :به نقل از شیخ الاسلامی و علوی، ۱۴۰۲) . این سطوح ماهیت چرخه ای و دو سویه دارد و از دامنه ای از مفاهیم مشاهده شده تا مفاهیم فرانظریه ای در حرکت هستند(اورتون ، ۲۰۱۴ ب ، به نقل از شیخ الاسلامی و علوی ، ۱۴۰۲). عینی ترین سطح مفاهیم مشاهده پذیر هستند که در برگیرنده سطحی از باور عام در مفهوم سازی ماهیت اشیا و رویدادهای جهان است. اورتون (۲۰۱۵) بیان می کند که فیلسوفان متعددی (از جمله ناگل[2] ۱۹۶۷، ۱۹۷۹ ، پپر[3] ۱۹۴۳، وارتوفسکی[4] ۱۹۶۸ ، وایت هد[5]، ۱۹۲۸) مفاهیم مشاهده پذیر را پایه ساختار مباحث علمی دانسته اند . لازم به اشاره است که این مفاهیم باورها و ترجیحات عامه هستند که زندگی روزمره را شامل می شود. بنابر این چنین مفاهیمی مشاهده های اولیه روش شناسی نیستند . سطح دوم ، مفاهیم نظری(تاملی) است که حرکت اندیشه و تامل انتقادی بر دریافت های باور عامه است . به این ترتیب سطح تاملی به واقع سازماندهی، اصلاح و تدوین مجدد دریافت های مشاهده ای است که در یک حوزه گسترده تر، منسجم تر و انتزاعی تر قرار می گیرد. مفاهیم نظری شامل نظریه ها ، مدل و فرضیه است که دامنه آن ها از حدس و گمان های شهودی تا مفاهیم بسیار پالایش شده مرتبط با ماهیت و روابط بین اشیا و رویدادها یعنی چیستی سطح مشاهده پذیر کشیده می شود (شیخ الاسلامی و علوی ، ۱۴۰۲).

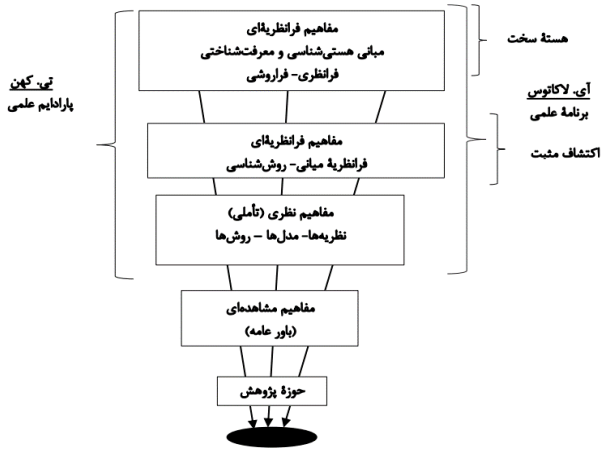

شکل (۱): سطوح مفاهیم علمی . اقتباس از اورتون (۲۰۱۴ الف، به نقل از شیخ الاسلامی و علوی، ۱۴۰۲)

۱. scientific discourse
۲. Nagel
۳. Pepper
٤. Wartofsky
٥. Whitehead

سطح سوم ، فرا نظریه میانی است ، فرا نظریه میانی تعیین می کند که چه مفاهیم معنی دار و کدام فاقد معنی است. فرا نظریه ای که در این سطح مطرح می شوند، حد میانی هستند و نسبت به فرا نظریه های سطح بعدی گستردگی کمتری دارند. برای مثال در روان شناسی روان تحلیلی ، رفتار گرایی، انسان گرایی و شناخت گرایی فرا نظریه های میانی هستند که در آن ها نظریه های متعدد و متنوع وجود دارد. قابل ذکر است که فرا نظریه های میانی ، خود از فرانظریه های گسترده تری استنباط می شوند.

سطح چهارم دیدگاه اورتون (۲۰۱۴) مفاهیم فرانظریه ای سطح بالاتر است که تاملی تر از سطوح قبل است و مفاهیمی که در آن مطرح می شوند ، مبانی و بنیاد نظریه ها بوده و به چیستی مفاهیم نظری و مشاهده ای می پردازد . این سطح در بالاترین چرخه گفتمان علمی قرار می گیرد و به واقع سطوح کلان را شامل می شود. فرا نظریه هایی که مجموعه ای از محتواهای یکپارچه و منسجم را در بر می گیرد و از آن ها با تعبیر جهان بینی [۱] یاد می شود . جهان بینی مجموعه ای از اصول و قواعد منسجی است که دیدگاهی از ماهیت جهان فراهم می آورد و مبانی هستی شناسی، معرفت شناسی ، انسان شناسی و ارزش شناسی را شامل می شود. اصول هستی شناسی مربوط به مقولات اساسی واقعیت است . اصول معرفت شناسی مربوط به منابع و توجیه دانش است و انسان شناسی به چیستی مفهوم انسان در رویکردی خاص اشاره دارد. ارزش شناسی نیر به ماهیت ارزش ها و جریان ورود آن ها به پژوهش می پردازد.

بنابرآنچه گفته شد، نظریه ها بی طرف نیستند و با مطالعه و کاوش در مبانی ماقبل نظری می توان به فرا نظریه های آن پی برد. نکته قابل توجه آن است که وجود یک جهان بینی به عنوان کلی ترین فرا نظریه و تناسب بین جهان بینی و نظریه ها از ضرورت های اساسی هر گفتمان علمی است. عدم برخورداری از یک جهان بینی مشخص و از آن مهمتر عدم تناسب بین جهان بینی و نظریه ها، سردرگمی های مفهومی ایجاد می کند و این سردرگمی در حوزه کاربردی ظهور و نمود می یابد. این سردرگمی ها در تمامی سطوح جامعه اثر گذاشته و جامعه را با بحران هویت رو به رو می سازد (شیخ الا سلامی و علوی ، ۱۴۰۲). از آنجا که فرهنگ جامعه ایران ، فرهنگی اسلامی ـــ ایرانی است و جهان بینی حاکم بر آن توحیدی است و بر مبنای هستی شناسی، معرفت شناسی ، انسان شناسی و ارزش شناسی دینی استوار است، ضرورت پرداختن به فرانظریه ای که حوزه نظر جهان بینی توحیدی را به حوزه روش و عمل پیوند دهد، به خوبی احساس می شود. این فرا نظریه می تواند سردرگمی معرفت شناسی را فرو کاهد و با یکپارچه سازی و وحدت نظر و عمل به رشد تمدن ایرانی ـــ اسلامی در تمامی ابعاد کمک نماید و زمینه تحول در علوم انسانی را هموار سازد. نویسنده این مقاله کوشش دارد با طرح *فرا نظریه تکوینی* که بر مبانی هستی شناسی ،معرفت شناسی ، انسان شناسی و ارزش شناسی مبتنی بر باورهای دینی استواراست ، رهیافتی برای ورود به مبحث علم و کاربست های آن در جامعه ایرانی ـــ اسلامی فراهم آورد. بنابر این هدف این پژوهش طرح گفتمان فرا نظریه تکوینی و قابلیت های آن برای ورود به روش شناسی پژوهش است.

۱. world view

روش

روش این پژوهش روش تجریدی تکوینی[1]از نوع هستار انگاری توصیفی ـــــ زایشی[2] است. تکوین به معنای شکل گیری، تشکیل شدن و آشکار شدن است و روش تکوینی[3]رویکردی چند روشی[4]است که در آن پژوهشگر با توصیف (شناسایی مولفه ها، طبقه بندی و تعریف آن مولفه ها) و همچنین تبیین[5](توضیح و وضوح بخشی به روابط و نسبت بین مولفه ها) به شکل دهی و شناخت تکوینی از موضوع مورد مطالعه نائل می شود(خرمائی،۱۴۰۲) . روش تجریدی تکوینی به روشی تجریدی اشاره دارد که در آن فرآیند شکل دهی یا ساختن یک مفهوم ، ساختار یا چارچوب ذهنی با استفاده از تجرید انجام می شود. این روش صرفا ترکیب جزئیات نیست ، بلکه تجرید به صورت فعال و خلاقانه ای انجام می شود تا چیزی جدید ساخته شود. روش هستار انگاری توصیفی – زایشی روشی ایده پردازانه است که قادر است با تجزیه و تحلیل، ایده ها یا مفاهیم جدید تولید کند و این کار را با ایده نگاری ساختارهای مفهومی که از آن به عنوان هستار[6]نام برده می شود، انجام می دهد. دراین شیوه محقق ایده ای که یک هستار (موضوع موردمطالعه) است را می پروراند و مولفه های این هستار و روابط بین آنها را توصیف می کند و امکان تحقق آن را به بحث می گذارد. این هستار به واقع یک ایده زایشی و خردمندانه است که فرآیند و چگونگی شکل گیری آن مورد بحث قرار می گیرد. این هستار در تفکر زایشی متبلور می شود و محقق امکان آن را با دلایل استدلالی با دیگران در میان می گذارد. ساختار تکوینی و شکل گیری این ایده پردازی این روش را در زمره روش های تکوینی قرار می دهد.

یافته های پژوهش

رویکرد تحلیل در این پژوهش تجریدی تکوینی است که طی آن فرآیند شکل گیری فرانظریه تکوینی به تصویر کشیده می شود.تکوین در لغت به معنی شکل گیری ، ایجاد، پیدایش ، شدن ، هستی بخشیدن و هستایش است (لغت نامه دهخدا. ۱۳۷۷). مبانی فلسفی فرا نظریه تکوینی ریشه در فلسفه اسلامی به صورت عام و حکمت متعالیه صدرایی به صورت خاص دارد. این رویکرد سه اصل اساسی اصالت وجود، تشکیک وجود و حرکت جوهری فلسفه صدرایی را می پذیرد و بر این دیدگاه است که علی رغم مشاهده پراکندگی هستی که در تصویر نخست گویای کثرت و پیچیدگی است ، یک نوع هماهنگی در جهان هستی ملاحظه می شود که تحقق هدفی را دنبال می کند . لذا جهان هدفمند است و یک نوع هوشمندی بر جهان هستی حاکم است و آنچه اصل است جستجوی وحدت و یکپارچگی است . به عبارتی حرکت جهان به سمت

---

۱. formative abstraction method
۲. Descriptive- Generative Entity- Ideagraphy Method
۳. formative method
٤. Multi method.
٥elucidation
٦entity

توحید و وحدانیت اســـت . این رویکرد وجود یا هســـتی را واقعیت می داند(اصـــالت وجود) که دارای ســـلســـله مراتبی ا ست(تشکیک وجود) بنابر این ا صالت با وجود ا ست که طی حرکت (حرکت جوهری) به صورت های مختلف نمود می یابد. لذا وجود یا ه ستی امری واحد(وحدت وجود) ا ست که کثرات مختلف می یابد. با این مقدمه کوتاه از مبانی فل سفی فرا نظریه تکوینی می توان گفت که گفتمان فرا نظریه نیز دارای سطوحی مشکک است و از بالاترین سطح که مبانی فلسفی فرانظریه ها است، آغاز شده و تا سطح مشاهده رویدادها استمرار می یابد.

با توجه به آنچه گفته شد، گونه شنا سی های متعددی از گفتمان فرا نظریه ورزی قابل صورت بندی ا ست. بر ا ساس دیدگاه اورتون (۲۰۱۴) بالاترین سطح گفتمان علمی مفاهیم فرانظریه ای سطح بالاتر یا کلان ا ست که تاملی تر از سطوح قبل ا ست و مفاهیمی که در آن مطرح می شوند ، مبانی و بنیاد نظریه ها بوده و به چیستی مفاهیم نظری و م شاهده ای می پردازد . این سطح به واقع سطوح کلان را شامل می شود. این گونه فرا نظریه ورزی مجموعه ای از محتواهای یکپارچه و منسجم را در بر می گیرد و مجموعه ای از ا صول و قواعد منسجی را شامل می شود که دیدگاهی از ماهیت جهان فراهم می آورد و مبانی هستی شناسی، معرفت شناسی ، انسان شناسی و ارزش شناسی را شامل می شود. شاید بتوان سطح کلان اورتون (۲۰۱۴) را با رهیافت پارادایمی که ریتزر، ژائو و مورفی(۲۰۰۶) مطرح می کنند ، قابل قیاس دانست. از نظر آنان در علوم انسانی معاصر چهار رهیافت گسترده به فرا نظریه وجود دارد که در تامل های خود بر روی اهداف ، فرآیندها و تولید نظریه های علوم انســانی متمایز هســتند . این محققین فرا نظریه های اثبات گرا، هرمنوتیک، انتقادی و پســا مدرن را معرفی می کنند که هر یک از نوع مشخصی از علوم انسانی طرفداری می کنند.در مفهومی از فرا تحلیل نیز که توسط ریتزر(۱۳۷۴) ارائه شده ا ست ، ضرورت مقایسه نظریه با نظریات دیگر مطرح گردیده ا ست که ضمن تو صیف و تحلیل ابعاد فرا نظریه ای، نظریات جدید ظهور می یابند. بدین نحو اســـت که فرا تحلیل نظریه ها را می توان فرا نظریه نامید. این قیاس همان گونه که اورتون(۲۰۱۴) می گوید می تواند در بالاترین ســـطح فرانظریه ورزی یعنی ســـطوح پارادایمی انجام شـــود. بیتس (۲۰۰۵) هم فرا نظریه را هسته اصلی هر پارادایم و معرف پارادایم در بسیاری از معانی آن می داند. این سطح بالاترین سطح تحلیل فرا نظریه ورزی اســت که بســتر بســیاری از نظریه ها بر مبانی آن صــورت بندی می شــود. از آنجا که تقســیم بندی پارادایم ها به ســه پارادایم اثباتی ، تفســیری و انتقادی عمومیت بیشــتری دارد، در جدول (۱) مقایســه مولفه های پارادایمی فرانظریه های اثبات گرایی، تفســیر گرایی ، انتقادی و رهیافت تکوینی در ســـطح کلان برای فهم قیاســـی این فرا نظریه ها آورده شده است. این مقایسه چارچوبی برای فهم فرا نظریه های مختلف از جمله فرا نظریه تکوینی از مفروضه های بنیانی تا روش شناسی فراهم می آورد.

۱.Ritzer, Zhao & Murphy

جدول(۱) مقایسه مولفه های پارادایمی فرا نظریه های اثبات گرایی، تفسیر گرایی، انتقادی و تکوینی

مولفه های پارادایمی	اثباتی	تفسیری	انتقادی	تکوینی
چیستی واقعیت	واقعیت عینی، مشاهده پذیر، منظم و مستقل از ذهن انسان است.	واقعیت برساختی و غیر مستقل از ذهن انسان است.	واقعیت ساز و کارهای پنهان و در حال تغییر بر اساس تضاد و تعارض است.	واقعیت مشکک و ذو مراتب است
اصالت	محیط اصالت دارد	انسان اصالت دارد	هم انسان و هم محیط تحت شرایطی اصالت دارند	وجود اصالت دارد
دیدگاه نسبت به علیت	پذیرش قاعده علت و معلولی	رد قاعده علت و معلول و جایگزینی دلیل به جای آن	پذیرش ساز و کارهای علی پنهان ، علیت تاریخی و دیالکتیک	پذیرش علیت جاریه یا علیت متبادل
چرائی پژوهش	شناخت قواعد منظم جهان طبیعی جهت تبیین، پیش بینی و کنترل پدیده ها	شناخت نظام معانی انسان ها	شناخت ساختارهای عمیق و ساز و کارهای غیر قابل مشاهده	وضوح بخشی و شفاهیت رویدادها و کسب دانایی نسبت به هست ها
جستجوی چه قاعده ای	قاعده عام و تعمیم پذیر	قاعده خاص	قاعده عام و خاص	قاعده عام و خاص
چیستی معرفت	شناخت بر اساس مشاهده و آزمون تجربی	شناخت از طریق ارتباط و همدلی و قرار گیری در بافت مورد مطالعه	شناخت از طریق مطالعه زیر ساخت های ژرف اجتماعی	شناخت از طریق توصیف و تبیین رویدادها(حکمت نظری و حکمت عملی)
ابزار معرفت	تفکر منطقی و مشاهده منظم	تفکر خلاقانه و مشاهده فعال	تفکر انتقادی و مشاهده فعال	تفکر خردمندانه و مشاهده مدبرانه
هدف پژوهش	تبیین، پیش بینی و کنترل	فهم زندگی اجتماعی تفهم	رهایی بخشی	هدایت گری
چیستی انسان	موجودی لذت جو و عقلانی تحت کنترل نیروهای طبیعی	موجودی معنا ساز که جهان خود را خلق می کند	موجودی اجتماعی که قدرت تغییر قوانین محیطی را دارد	موجودی هستنده با قابلیت های بالقوه خوب و بد که در پی بودن و شدن است.
زندگی آیده آل برای انسان	زندگی سازگارانه با محیط ، بهزیستی و تعادل جویی	زندگی خودشکوفانه فردی و ساخت وجودی	زندگی عادلانه ، رفع تبعیض و تحول خواهی	زندگی پر برکت و پاک زیستی

چیستی روش	قیاسی – استقرایی با محوریت نظریه و تدوین مدل	استقرایی با قرار گرفتن در موقعیت مشارکتی و باز تعریف کنش و ساخت الگوی مفهومی	تبیین ساختارها و فرآیندهای اجتماعی بر اساس نظریه و ساخت الگوی مفهومی	حرکت تکوینی و خردمندانه با بسط و نقد مدبرانه و ساخت هستارها
ملاک تبیین صحیح	عدم وجود اندیشه مقابل قدرتمند، همخوانی با حقایق مشاهده شده و تکرار پذیری	مطابقت نتایج و مشاهدات میدانی با آنچه سوژه ها ابراز می کنند	توانمند سازی محتوای تحقیق برای ایجاد تغییر در فرد و اجتماع	همخوانی تبیین با هدفمندی هستی شناسانه و تناسب با معیارهای علم نافع
دیدگاه نسبت به باور عامه	باور عامه بدون اعتبار و متمایز از علم هستند ، مگر این که به صورت تجربی آزمون شوند	باور عامه ادراکات قدرتمند مردم عادی است که با آن زندگی می کنند	باورهای عامه غیر قابل اعتماد هستند که بر اساس ساختارهای ژرف اجتماعی شکل گرفته اند	باورهای عامه دانش درجه دوم هستند که محقق در فرآیند پژوهش از آن ها دانش درجه اول می سازد.
شواهد معتبر	بر پایه مشاهدات دقیق و تکرار پذیر استوار است	بر اساس تعامل مستقیم و همدلی با مشارکت کنندگان استوار است	بتواند به عمیق تغییرات نفوذ کند	توانایی تمیز بین خطا و صحیح را فراهم سازد
ارزش شناسی	علم فارغ از ارزش ها است و ارزش نباید به علم وارد شود	ارزش در همه چیز نهفته است و جز اساسی حیات اجتماعی است. ارزش های هیچ گروهی غلط نیست ، بلکه متفاوت است.	هر علمی باید موضع ارزشی داشته باشد و این مواضع می تواند درست یا غلط باشد.	ارزش ها جز اساسی حیات بشری است و علم خوب باید بتواند ارزش های خطا و صحیح را مشخص نماید.

با توجه به مقایسه های مولفه های پارادایمی فرانظریه های اثباتی ، تفسیری ، انتقادی و رهیافت تکوینی که در جدول (۱) آمده است به توصیف و معرفی بیشتر مبانی فرا نظریه تکوینی پرداخته می شود. در فرا نظریه تکوینی علم به عنوان شناخت هستی از طریق توصیف(شناسایی ، تعریف و طبقه بندی) و تبیین (توضیح رابطه و وضوح بخشی و شفافیت نسبت بین عناصر) جهت گسترش دانایی انسان و هدایت او در مسیر تکوین تعریف می شود. بنابر این هنگامی که محقق وجود را مقید کرد و بر آن قید زد ، به عبارتی آن را تعریف نمود و توصیف کرد، وجود(هستی) تبدیل به موجود(هستار) می شود،

لذا از طریق مطالعه هستار می توان واقعیت را شناخت. فرا نظریه تکوینی علمی را خوب می داند که بتواند خطا و صحیح را به انسان جهت هدایت در مسیر تکوین نشان دهد(خرمائی، ۱۳۹۰). این فرا نظریه هستی را در جریان و سیالان (حرکت جوهری) می بیند که با توجه به اصل تشکیک وجود محقق مراتبی از وجود(افق رویداد) را مشاهده می کند. بنابر این وجود(واقعیت) دارای مراتب مختلفی است و هستی در مراتب مختلف در حال شدن و تکوین است. بنابراین واقعیت ایستا نیست و در مراتب مختلف جلوه می یابد، لذا با شناسایی هر واقعیت ، نمود دیگری از واقعیت متجلی می شود و تلاش انسان برای رسیدن به واقعیت به انتها نمی رسد ، لیکن کشفی در پی کشف دیگر اتفاق خواهد افتاد و انسان هستنده مسیر شدن را طی خواهد کرد. بنابر این در این رویکرد علم و روشی در علم خوب است که بتواند خطا و صحیح را به انسان نشان دهد(خرمائی ، ۱۳۸۵) و به او کمک نماید که خطاها را شناسایی و تصحیح کند و صحیح را ترویج نماید و همچنین با افزایش دانایی محقق را در مسیر تکوین الهی جهت دهد(علم نافع).

فرا نظریه تکوینی مبتنی بر رهیافت تکوینی دارای هستی شناسی، معرفت شناسی و انسان شناسی خاص خود است(جدول۱). این فرا نظریه در عین فرض وجود هستی واحد ، تشکیک در وجود را می پذیرد و بر این دیدگاه است که هستی دارای مراتب است و داده ها ، اطلاعات ، دانش ، شناخت و همچنین ابزارهای شناخت هر مرتبه منحصر به فرد است. مراتب در عین وحدت ،کثیر نیز هستند و قواعدی دارند که توسط انسان قابل شناسایی است . در این رویکرد هستی هدفمند است و بوسیله پروردگار ربوبیت می شود (شکل.۱).

شکل (۱): مراتب هستی در فرا نظریه تکوینی

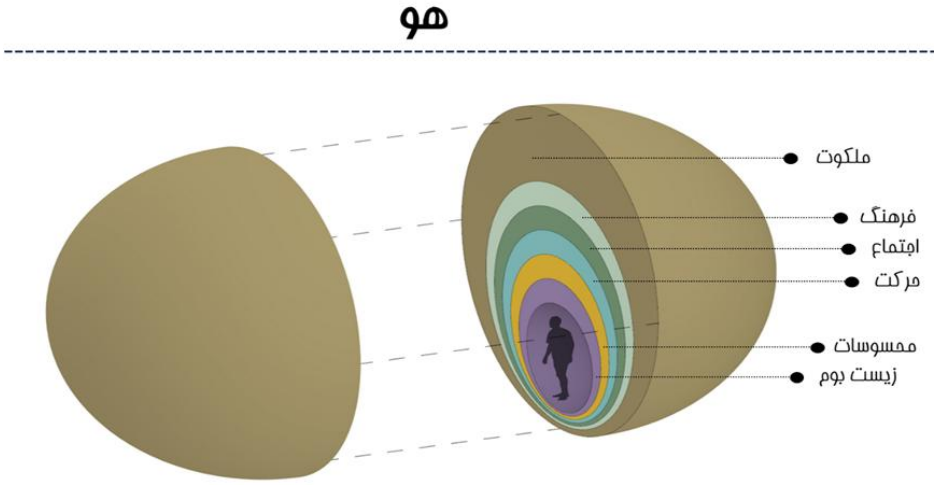

در فرا نظریه تکوینی انسان موجودی کران مند ا ست(آفاق) و کرانه های هستی (مراتب وجود) و آنچه انسان را احاطه کرده است مشمول افق های است(شکل.۱) . از سوی دیگر مراتب وجودی انسان(انفس) نیز مشکک است(شکل.۲) که در یک ترکیب اتحادی و انضمامی تمامی اجزای جهان هستی پیوندی متبادل با هم دارند که از آن تحت عنوان فضای زندگی نام برده می شود. اجزای جهان هستی در شبکه وجودی بر ا ساس قواعدی روابط و منا سبات دارند که با کو شش محقق مناسبات این شبکه وجودی قابل شناسایی است..

شکل (۲).کالبدهای انسان در فرا نظریه تکوینی

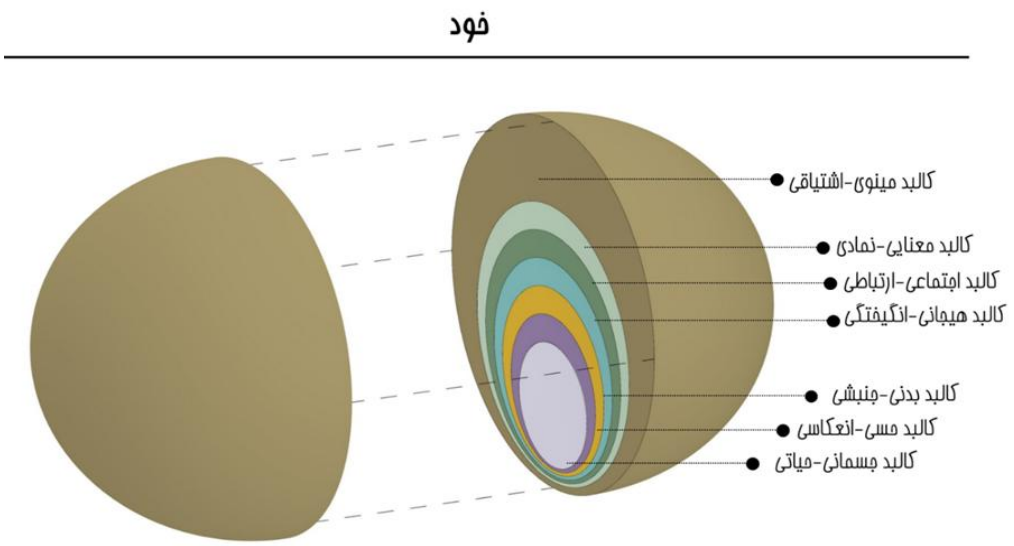

در رویکرد تکوینی فرا نظریه تکوینی هدایت گر محقق در پژوهش است . به عبارتی این فرا نظریه به محقق می گوید، در کجا چه چیزی را جستجو کند و هنگامی که آن را یافت چگونه تبیین و تفسیر نماید. فرانظریه تکوینی کل متغیر را مورد شناسایی قرار می دهد، لذا جهان و انسان در حال شدن ، تغییر و تکوین است(حرکت جوهری) و این کل در مراتب مختلف جلوه ها و نمودهای متفاوت می یابد که سعی محقق شناسایی و وضوح بخشی به این نمودها است.در فرا نظریه تکوینی این نمود ها و جلوه ها که نشانگر بودها (واقعیت) هستند را هستار می نامند. به عبارتی هستار ساختاری پیوندی برای توصیف و تبیین هستی است. هستار در فرآیندی تکوینی شکل می گیرد و در شدنی تکوینی نیز شناسایی می شوند.

این فرا نظریه هستی را واقعیت می داند حتی امور ذهنی نیز واقعیت و موجودیت دارند. بنابر این واقعیت قابل شناسایی است و با توجه به این که هستی مشکک است و با شناسایی هر واقعیت جلوه دیگری از واقعیت نمود می یابد ، پس فرا نظریه تکوینی نگاهی پویا و دینامیک به واقعیت در حال شدن و تکوین دارد. این رویکرد داده مبنا است و با مطالعه و مشاهده داده ها ، موجودیت ها یا هستارها را مورد شناسایی قرار می دهد . بنابر این داده های واقعی است و محقق با استفاده از داده های واقعی به شناسایی واقعیت می پردازد. اما در این که این داده ها همه واقعیت است یا بخشی از واقعیت

و آیا با مطالعه و جمع آوری بیشتر داده ها همین واقعیت شناسایی می شود، فرا نظریه تکوینی از واقعیت مشکک صحبت می کند، واقعیتی که نمودی تکوینی دارد. بنابر این در تحقیقات تکوینی از اصطلاح تقریب به واقع و نه کشف واقع صحبت می شود. چون واقعیت م شکک ا ست و در پس هر واقعیت جلوه دیگری از واقعیت رخ می نماید، تلاش ان سان نیز برای دستیابی به واقعیت هیچ گاه به انتها نخواهد رسید ، بنابر این واقعیت تشکیکی یک واقعیت تکوینی است. در فرا نظریه تکوینی به جای عبارت واقعیت کشف می شود از عبارت واقعیت شناسایی(شناخته) می شود، استفاده می گردد. قابل ذکر ا ست که بیان این نکته که واقعیت شنا سایی می شود به این معنا نی ست که واقعیت ساخت و ساز ان سانی ندارد ، بلکه ساخت و ساز انسانی در پرتو شناسایی قاعده مندی جهان هستی صورت می گیرد.انسان قاعده ها را می شناسد (که واقعیت هستند) و با استفاده از اشیاء و امورات واقعی ساخت و ساز واقعی انجام می دهد. بنابر این بر خلاف رویکرد تفسیری در این رویکرد واقعیت برساخت نیست ، بلکه واقعیت نو ساخته و نو خواسته است. از آنجا که هستی یک شبکه است و بر اساس مبانی فرانظریه تکوینی هستی واحد است (وحدت وجود) لیکن در عین وحدت ،کثیر است و مراتب و مظاهر دارد. بنابر این قائل بودن به شبکه ای واحد امکان بررسی تبادل مولفه های این شبکه را در مطالعات تجربی فراهم می آورد. در این رویکرد معنای علم مترادف با شناخت ا ست و شناخت علمی مفهومی علی الاطلاق ا ست. بنابر این در مفهوم علم و شناخت علمی در رشته های مختلف تفاوتی وجود ندارد. لیکن با توجه به اصل تشکیک وجود هر یک از رشته های علمی سطوح و مراتب خاصی از وجود را مورد مطالعه قرار می دهند . لیکن چون شبکه وجودی دارای وحدت است ، پس امکان مطالعات بین ر شته ای میسر ا ست و پیوند اطلاعات موجود در هر مرتبه با مراتب دیگر در افق رویداد یا فضای مو ضوع قابل مطالعه است و از آنجا که جنس داده ها در سطوح کالبدی(انفس) و کرانه ای(آفاق) متفاوت است و روش های جمع آوری اطلاعات نیز بر این ا ساس تفاوت دارد. بنابر این مطالعات تکوینی چند رو شی هستند. فرا نظریه تکوینی متنا سب با مبانی خود طبقه بندی تشکیکی علوم از حیث موضوع را ارائه می نماید که در جدول (۲) مراتب کالبدی (انفسی و درونی) ودر جدول (۳) مراتب کران مندی (آفاقی و پیرامونی)، جنس داده ها و ابزار جمع آوری داده ها و در نهایت طبقه بندی تشکیکی علوم متناسب با داده ها، اطلاعات ، دانش و موضوع آورده شده است.

جدول(۲): مراتب کالبدی ان سان ، جنس داده ها ، ن شانگرهای فعالیت ، روش جمع آوری اطلاعات و طبقه بندی تشکیکی علم مطالعه انسان

کالبدها	جنس داده ها	فعالیت	روش جمع آوری داده ها اطلاعات	طبقه بندی تشکیکی علوم از حیث موضوع
کالبد جسمانی/ حیاتی	نشانگرهای تغییر و تحولات زیستی در بدن و آنچه تحت	شاخص های بیولوژیک و فیزیولوژیک که شامل نشانگرهای گوارشی، تنفسی،	مصاحبه های تشخیصی معاینات بدنی و بالینی ،	زیست شناسی، علوم پزشکی، علوم اعصاب و غدد، فیزیولوژی ، آناتومی و علوم بین رشته ای

	عنوان واکنش های زیستی ترکیبی و تجزیه ای مطرح است.	تغییرات نشانگرهای شیمی خون ، علائم نورولوژیک ، شاخصه های مزاجی و ..... است. سبک های مدیریت این فعالیت ها جذبی و دفعی هستند. رویه های فعالیت در این کالبد به صورت مزاجی ها و آمایش ها هستند	ترکیبات بیو شیمایی، موج نگار مغزی ، تصویر برداری مغزی ، نورو فیدبک ، بیو فید بک، فن آوری های نوین و	
کالبد حسی/ انعکاسی	رنگ، بو، مزه ، صدا، گرمی، سردی، درد، لذت ،بازنمایی های زمانی، مکانی،تعادلی، صوتی، تصویری، دیداری، تجسمی ، خیال پردازی های حسی و تجسمی، آرزو پردازی های ادراکی، تجسمی و تخیلی و.....آنچه تحت حسیات ترکیبی و تجزیه ای مطرح است.	حسیات، توجه و تمرکز و مشغله ذهن روی کدام مولفه های بیشتر متمرکز است، در حوزه هشیار جنس بازنمایی ها ، تجسم ها ، تخیله ها، بازنمایی خاطره ها، آرزوها و تصویر پردازی ها (مرتبط با زمان گذشته، حال و آینده) چیست؟ سبک های تفکر شهودی و تحلیلی در این کالبد مورد بحث قرار می گیرد. رویه های فعالیت در این کالبد به صورت نمودش ها یا بازنمایی ها مطرح هستند.	ابزارها و سنجه های بیو فیزیک ، مشاهده، مصاحبه ، آزمون های فرافکن، اندریافت موضوع، تداعی آزاد، جملات ناتمام ، روایت ، داستان، آزمون ها و تکالیف روان شناختی و	فیزیک، شیمی ، زیست شناسی، علوم پزشکی ، روان شناسی و علوم بین رشته ای مرتبط با انسان
کالبد بدنی/ جنبشی	جنبش ، حرکات، مهارت های بدنی و حرکتی، سرعت، چالاکی ، انعطاف پذیری حرکتی و ..... آنچه تحت عنوان حرکات ترکیبی و تفکیکی مطرح است	زبان بدن و نمودهای چهره ای و ژست های بدنی و همچنین مهارت های حرکتی و سبک های تفکرپیوندی و گسستی در این کالبد مورد توجه است. رویه های فعالیت در این کالبد به صورت نمایش های بدنی هستند	مشاهده ، مصاحبه ، ابزار و سنجه های حرکتی و مهارتی و همچنین عملی وتکالیف حرکتی	علوم پزشکی، آناتومی، علوم ورزشی ، علوم تربیتی و روان شناسی و علوم بین رشته ای
کالبد هیجانی/ انگیختگی	خلقیات و عواطفی مانند غم، شادی، محبت، خشم ،بیزاری ، آرامش ، حسادت و آنچه تحت عنوان هیجان های اتصالی و انفصالی مطرح است	نمود این هیجان ها به صورت عواطف و شدت آن ها فعالیت می کند. سبک های تفکر همراه با این عواطف تفکرات آسوده ساز و آسیمه ساز هستند.رویه های فعالیت در این کالبد به	مشاهده، مصاحبه ، آزمون ها ، پرسشنامه ها، بیان گزارش ها و تجارب شخصی، داستان، روایت	روان شناسی ، علوم زیستی، پزشکی ، علوم اجتماعی و علوم بین رشته ای

		صورت عاطفی قابل مشاهده است.		
کالبد اجتماعی/ ارتباطی	ارتباطات و روابط درون فردی و بین فردی و رفتارهای های که از آن تحت عنوان رفتارهای جمع گرا و فرد گرا نام برده می شود.	فعالیت در این کالبد به صورت نمونه هایی از عمل و رفتار متجلی است. رفتارهایی مانند فروتنی، تواضع، صبوری، وظیفه شناسی ، تعهد، مهرورزی، خباثت، خساست و .....قابل مشاهده است. سبک های تفکر همراه با این رفتارها تفکرات عاملی و تعاملی هستند. رویه های فعالیت در این کالبد به صورت منش است.	مشاهده، مصاحبه ، گزارش های شخصی و دیگران ، پرسشنامه ها ، استنادها ، مواجه سازی با موقعیت و	روان شناسی، علوم اجتماعی، جامعه شناسی، اقتصاد، مدیریت، تعلیم و تربیت، حقوق، تاریخ، انسان شناسی ، فقه و .....
کالبد معنایی/ نمادی	معنا، باور، عقیده، اسنادها، تعابیر و تفاسیر ..... و آن چه که تحت عنوان معانی عام (کل گرا) و معانی خاص (جزءگرا) مطرح است.	نماد سازی ها و آنچه تحت عنوان گزاره ها، زبان، کلمه، جمله، استعاره ، شعرو ..... مطرح است. سبک های تفکر همراه با این نمادها تفکر قیاسی و تفکر استقرایی است. رویه های فعالیت در این کالبد به عنوان بینش مطرح است.	آثار و نوشته های مکتوب و گفتاری، مصاحبه ، مشاهده ، پرسشنامه ، داستان پردازی ، معماها ، حل مساله ، ایده پردازی و	فلسفه، منطق، ریاضی، زبان شناسی ، هنر ، علوم انسانی بین رشته ای
کالبد مینوی/ اشتیاقی	ارزش ها و آنچه با اهمیت و مقدس هستند. آن چه تحت عنوان دلبستگی ها و دل رستگی های انسان مطرح است.	شوق و کنش برای دستیابی به اموری که ارزش مند ، با اهمیت و مقدس هستند و دوری جوئی و طرد آنچه که ضد این ارزش ها هستند. سبک های تفکر همراه با این فعالیت ها تفکر تولائی و تفکر تبرائی است. رویه های فعالیت در این کالبد تحت عنوان گرایش ها مطرح هستند.	مشاهده، مصاحبه، پرسشنامه ها، رغبت سنج ها، علائق و رویت و روایت و	علوم دینی و عرفان و روان شناسی و جامعه شناسی معنوی

جدول(۳): کران مندی‌ها ، جنس داده‌ها ، نشانگرهای فعالیت ، روش جمع آوری اطلاعات و طبقه بندی تشکیکی علم مطالعه کران مندی‌ها

آفاق (کرانه ها)	جنس داده ها (افق رویداد)	فعالیت (کارکرد)	روش جمع آوری اطلاعات	طبقه بندی تشکیکی علوم از حیث موضوع
افق زیست/ بوم	عوارض غیر مصنوع و طبیعی مانند تغییرات و تحولات شیمیایی در مواد و محیط ، تغییرات آب و هوایی ، چرخه های زیستی و ..... و همچنین آنچه که می تواند مصنوع و ساخت و سازهای انسانی باشد مانند مکان زیست، مواد تغذیه ای و شیمیایی، فرآوردها و دارو ها و..... باشد	کارکرد ها و نشانگرهای تغییرات زیست بوم و کارکردهایی که توسط مصنوعات انسانی ایجاد می شود و در محیط زیست و همچنین انسان اثر گذار است.	سنجش تغییرات در زیست – بوم با کاربست ابزارهای ها و تجهیزات دقیق و همچنین آزمایش و مشاهده و مصاحبه و	علوم طبیعی، علوم مواد، زیست شناسی مولکولی و ژنتیک، زمین شناسی، شیمی، هواشناسی، اقلیم شناسی، علوم کشاورزی و دامپزشکی، علوم تغذیه، علوم گیاهی و جانوری و زیست فناوری های نوین ، علوم انسانی بین رشته ای
افق زیست/ انعکاسی	عوارض غیر مصنوع ، تصاویر، رنگ ها ،امواج، نور، الکتریسته ، تشعشعات ، ریتم ها و آنچه می تواند مصنوع انسان باشد و پرتوی انعکاسی داشته باشد. مانند رسانه ها ، شبکه های اجتماعی، اینترنت، رادیو و تلویزیون، موسیقی و	کارکردهای انعکاسی از محیط و جهان ارائه می دهد، آن چنان که خودش را در ادراک انسان بازنمائی می نماید.	سنجش تغییرات و نشانگرهای فیزیکی با کاربست ابزار و تجهیرات در عوارض غیر مصنوع و در مورد مصنوعات انسانی مصاحبه، مشاهده ، پرسشنامه و	علوم رایانه ، علوم مهندسی(برق، الکترونیک و.....)فن آوری های نوین ، علوم بین رشته ای مانند شیمی– فیزیک و در خصوص مصنوعات انسانی فن آوری اطلاعات و علوم انسانی بین رشته ای
افق زیست/ جنبشی	حرکات غیر مصنوع مانند حرکات پنهان(مثل چرخه مواد)و آشکار (حرکاتی که در طبعیت وجود دارد) و آنچه می تواند مصنوع انسان باشد(مثل ترافیک ، تردد حرکتی و سرعت و همچنین حرکات چهره ای	کارکردها و حرکات پنهان و آشکار و نشانگرهای بدنی و حرکتی که انسان های دیگر در شکل زبان بدن نشان می دهند.	در حرکات غیر مصنوع دستگاه های الکترونیک و دقیق مهندسی و فن آوری های نوین و در حرکات مصنوع سنجه های مورد	فناوری های حرکتی، علوم مهندسی، مکانیک، هوا– فضا، ایمنی شناسی حرکتی و ..... همچنین در حرکات مصنوع علومی مثل روان شناسی

	، ظاهری و رفتاری انسان های دیگر)		استفاده درعلوم انسانی	
افق اجتماعی/ ارتباطی	آنچه دراین افق مطرح است معمولا مصنوعات انسانی مانند روابط اجتماعی، رفتارهای بین فردی ، هنجارها، الزامات نقش، انتظارات اجتماعی ، شاخص ها و تغییرات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، مقررات و قوانین اجتماعی و ..... است	کارکردهای رفتارهای جمعی و اجتماعی ، اقتصادی ، سیاسی و..... آن چنان که در ارتباط های بین فردی و اجتماعی آشکار می شود.	مشاهده، مصاحبه ، پرسشنامه ها ، تحلیل اسناد و محاسبه شاخص ها	علوم اجتماعی، جامعه شناسی ، مردم شناسی ، روان شناسی، علوم اقتصادی، تجارت و بازرگانی، علوم سیاسی و حکمرانی، مدیریت و برنامه ریزی، تعلیم و تربیت ، حقوق ، تاریخ ، حسابداری، بخشی از انسان شناسی ، فقه و .....
افق فرهنگی/ نمادی	آنچه در این افق مطرح است معمولا مصنوعات انسانی مانند نمادها، گزاره ها، رسوم و آداب، سنن، سرمایه های فرهنگی، ادبی، هنری، تکالیف ارتباطی انسان ها و ..... است.	کارکردهای مرتبط با ساخت معادلات، نماد سازی ها، اصول و قواعد، بازنمایی ها ،آثار ادبی و هنری، نقل قول ها، شعر و ادب ، خط مشی ها و سیاست های حکمرانی و	تحلیل آثار،مشاهده، مصاحبه، پرسشنامه و.....	فلسفه، منطق، ریاضی، هنر ، ادبیات، علوم زبان، الهیات ، علوم انسانی بین رشته ای
افق مینوی/ اشتیاقی	متافیزیکی/ شهودی	حضور امر قدسی ، دلبستگی/وارستگی ، تولی و تبری	مشاهده ، مکاشفه، پرسشنامه ، مصاحبه، رویت و روایت	الهیات و علوم عرفانی و علوم انسانی بین رشته ای

با توجه به مبانی فرا نظریه تکوینی و د ستگاه شناختاری آن تحت عنوان د ستگاه مختصات کروی تکوینی که به جهت اختصار بحث معرفی آن در نو شتاری دیگر صورت خواهد گرفت . این فرا نظریه در ا صول مو ضوعه برخوردار از ویژگی هایی است که در شکل (۳) و در جدول (۴) آورده شده است.

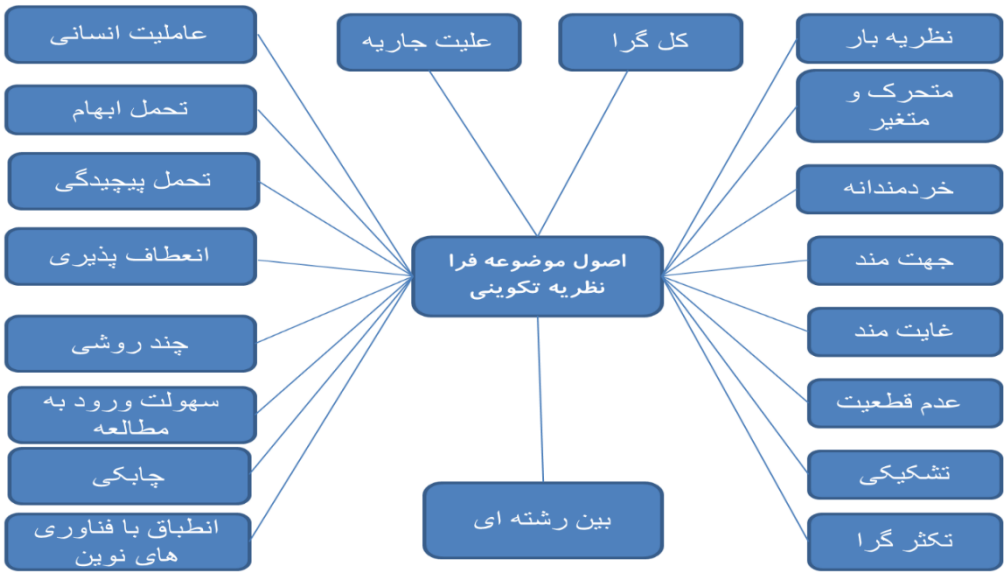

شکل (۳) اصول موضوعه فرا نظریه تکوینی

در جدول (۴) توصیف اصول موضوعه و پیش فرض های روشی فرا نظریه تکوینی آورده شده است.

جدول (۴) مفروضه های روشی فرا نظریه تکوینی تکوینی

ویژگی ها	توصیف
۱. **نظریه باری**	پژوهش ها مبتنی برنظریه هستند و از نظریه ای مفروض در روش شناسی و تعبیر و تفسر نتایج استفاده می کنند. فرا نظریه تکوینی نظریه محوری در مطالعات تکوینی است.
۲. **خردمندانه**	تفکر خردمندانه بالاترین سطح رشدی تفکر انسانی است که علاوه بر شمول انواع دیگر تفکر ، ایفاگر نقشی تعادلی در شناخت است. تفکر خردمندانه سطح پیچیده ای از شناخت همراه با دانش غنی و تجربه است که بر توانایی تشخیص مساله و توانایی انتخاب اطلاعات درست از میان مجموع اطلاعات موجود متمرکز است.
۳. **غایت مندی**	قائل بودن فرا نظریه تکوینی به این مفروضه که جهان هدفمند است و هستی معنا و مقصودی را دنبال می کند.
۴. **جهت مندی**	اصل و مفروضه فرا نظریه تکوینی که بیان می کند، هستی جهت مند است و جهت مندی می تواند صحیح یا خطا باشد.
۵. **متحرک و متغیر**	پذیرش این اصل در فرا نظریه تکوینی که هستی در حال شدن و تغییر است و بر اساس حرکت جوهری هستی در حال هستایش و شدن است.
۶. **عدم قطعیت**	پذیرش اصل نسبیت در فرا نظریه تکوینی است که بر آن اساس آینده محتمل خواهد بود و رویدادهای مختلف قابل تصور است.
۷. **تشکیکی**	قائل بودن به این که هستی دارای مراتب یا مظاهر است و هر مرتبه داده ها و اطلاعات خاص خود را دارد.
۸. **کثرت گرایی**	قائل بودن به این اصل که هستی در عین وحدت دارای کثرات است و برای محقق تکوینی امکان شناخت این کثرات وجود دارد.

۹. علیت جاریه	در فرا نظریه تکوینی پذیرش این اصل که با ترکیب اتحادی علل چهار گانه هر مشاهده و اطلاعات (نشانگر) که در دستگاه شناختاری تکوینی وارد می شود مشمول علل چهارگانه است . هنگامی که این نشانگرها با یکدیگر پیوند می یابند ، علیت در ربط جاری می شودکه به آن علیت جاریه یا علیت متبادل می گویند.
۱۰. کل گرا	فرا نظریه تکوینی این اصل را می پذیرد که برای شناسایی صحیح رویدادها لازم است کل آن رویداد مورد مطالعه قرار گیرد و کاهش دهی رویداد شناخت آن را با مشکل مواجه می سازد.
۱۱.بین رشته ای	فرا نظریه تکوینی این اصل را می پذیرد که درک درست مستلزم بهره گیری از مطالعات بین رشته ای و همکاری رشته های مختلف است.
۱۲. عاملیت انسان	قائل بودن به این اصل که پیوند گذشته با آینده با عاملیت انسان قابل تصور است و انسان هسته محوری تحولات است.
۱۳. تحمل ابهام	این باور که آینده مبهم و محتمل است . لذا روش پژوهشی مرجح لازم است. توانایی تحمل ابهام نسبت به رویدادهای قریب الوقوع و غیر منتظره را داشته باشد.
۱۴. تحمل پیچیدگی	پذیرش این اصل که رویدادها بسیار پیچیده هستند و عناصرمتکثر در ظهور رویدادها نقش دارند. این موضوع روابط بین اجزاء را پیچیده تر و گسترده تر خواهد نمود.
۱۵.انعطاف پذیری	به مفهومی در فرا نظریه تکوینی اشاره دارد که روش تحقیق مفروض باید متناسب با الزامات پژوهش و منعطف باشد
۱۶. چند روشی	به استفاده از چند روش و بهره گیری از ابزارها و فنون و نمونه گیری متنوع برای شناسایی واقعیت اطلاق می شود.
۱۷. سهولت ورود به مطالعات	روش های پژوهش لازم است توان متناسب سازی و انعطاف در ورود به مطالعات را داشته باشند.
۱۸. چابکی	این اصل به سرعت ورود به مساله پژوهش جهت شناسایی رویداد توجه دارد. اینکه روش مرجح با چه سرعتی می تواند وارد شناسایی رویداد شود.
۱۹. انطباق با فناوری های نوین	به این نکته می پردازد که روش پژوهش مرجح تا چه اندازه می تواند در جریان پژوهش و یا تحلیل داده ها و نگارش یافته ها از فناوری های نوین استفاده نماید و با پیشرفت های فناوری منطبق باشد.

نتیجه گیری؛

مطالعه حاضر با هدف تبیین چیستی «فرانظریه تکوینی» در چارچوب حکمت متعالیه صدرایی و بررسی تلویحات روش شناختی آن برای پژوهش‌های علوم انسانی و اجتماعی در بستر اندیشه اسلامی انجام شد. بر اساس ویژگی‌های مستخرج از این فرانظریه، جهت‌گیری‌های روش شناسی خاصی قابل استنتاج است. نخست آنکه، فرانظریه تکوینی نیز همچون دیگر پارادایم‌ها بر این باور است که مشاهده علمی تحت تأثیر پیش‌فرض‌های نظری است؛ بنابراین، محقق تکوینی با مفروضات خاصی به پدیده‌ها می‌نگرد و هدایت‌گر مسیر مشاهده او، رویکرد تکوینی و باورهای هستی‌شناسانه‌اش خواهد بود. از اصول بنیادین فرانظریه تکوینی، پذیرش تغییر، حرکت، و پویایی پدیده‌هاست. این نگاه، برخلاف رویکردهای ایستا و پیش‌بینی‌محور سنتی، اصل عدم‌قطعیت را می‌پذیرد و پیش‌بینی‌های کلی و تعمیم‌یافته را ناکافی می‌داند. در این رویکرد،

فهم رویدادها نیازمند نوعی تفکر خردمندانه است؛ تفکری که نه‌تنها ناظر به شناخت دقیق پدیده‌هاست، بلکه زمینه را برای مداخله مدبرانه و اصلاح‌گرانه نیز فراهم می‌سازد.

نگاه تشکیکی فرانظریه تکوینی، بر کران‌مندی شناخت انسانی تأکید دارد. بر این اساس، موقعیت زمانی و مکانی ناظر، و افق رویداد، تعیین‌کننده‌ی آن چیزی است که دیده می‌شود. به عبارتی، مشاهده و تفسیر پدیده‌ها باید متناسب با جایگاه ناظر و حدود هستی صورت گیرد. در این چارچوب، علم، شناخت هستی از طریق توصیف و تبیین رویدادهاست. بهره‌گیری از مبانی فلسفی وحدت وجود، به محقق این امکان را می‌دهد که عناصر هستارها را در مراتب گوناگون درک کرده، ارتباط و تعامل میان آن‌ها را شناسایی نماید. فرانظریه تکوینی با اتکا به نگاه تشکیکی، امکان طبقه‌بندی نوینی از علوم را فراهم کرده و با تأکید بر وجود مراتب مختلف هستی، به تکثر معرفتی و نظریه‌پردازی در سطوح گوناگون مشروعیت می‌بخشد. این رویکرد زمینه‌ساز همکاری‌های بین‌رشته‌ای، ایجاد الگوهای کل‌نگر، و توسعه بُعد شبکه‌ای در مطالعات علوم انسانی می‌شود.

از دیگر مفروضات مهم این فرانظریه، تعریف علم نافع است؛ دانشی که با توصیف و تبیین هستارها، انسان را در مسیر سعادت دنیوی و اخروی یاری رساند. در این مسیر، دستگاه شناختاری تکوینی قادر است نشانگرهای صحیح و خطای رویدادها را شناسایی و مختصات‌یابی کند و میان آن‌ها تمایز قائل شود. هستارهای صحیح، همسو با اهداف غایی رشد انسان و توسعه کرانه‌ای‌اند و باید مورد توجه سیاست‌گذاران قرار گیرند، در حالی که هستارهای خطا، مخرب بوده و نیازمند مداخله و اصلاح‌اند.در این نگاه، علیت صرفاً به معنای تأخر زمانی معلول نسبت به علت نیست، بلکه فرانظریه تکوینی با نفی جبرگرایی تاریخی، به پیوند علیت جاریه و علیت غایی توجه دارد و علیت را فرایندی دینامیک می‌داند. لذا، انسان در این نظام نقش محوری دارد و ساخت هستارها حاصل عاملیت، آگاهی و توان بالقوه‌ی اوست. نوساختگی مفهومی کلیدی در این رویکرد است که فراتر از برساخت صرف بوده و بر خلق ساختارهایی منسجم و خودمختار از سوی انسان خردمند تأکید دارد. فرانظریه تکوینی با پذیرش اصل عدم‌قطعیت، پیش‌بینی را نه امری قطعی بلکه مشروط به عاملیت انسانی می‌داند. این رویکرد، ایجاد هستارها را امری پویا، پیچیده و فرآیندی تلقی می‌کند که نیازمند رویکردی چند روشی، انعطاف‌پذیر و انطباق‌پذیر است. تحمل ابهام، پذیرش تکثر، و توانایی شناسایی روابط پیچیده میان نشانگرها از ویژگی‌های کلیدی پژوهش‌های تکوینی به شمار می‌رود. در نهایت، فرانظریه تکوینی با فراهم کردن چارچوبی کل‌نگر، تطبیق‌پذیر با فناوری‌های نوین، و روش شناسی متنوع، زمینه مناسبی برای پاسخ‌گویی به چالش‌های فزاینده در علوم انسانی و اجتماعی فراهم می سازد. این رویکرد، در عین پایبندی به مبانی فلسفی بومی، فضای گشوده‌ای برای نقد، اصلاح و رشد علمی در اختیار می‌گذارد و می‌تواند مکملی خلاقانه در کنار سایر نظریه‌ها برای نیل به علم انسانی مبتنی بر اندیشه اسلامی باشد.

فهرست منابع؛

۱- ایمان، محمد تقی و کلاته ساداتی، احمد. (۱۳۹۲) . *روش شناسی علوم انسانی نزد اندیشمندان مسلمان*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۲- باقری، خسرو. (۱۳۷۴). هویت علم دینی ، کدامین وحدت . *روش شناسی علوم انسانی*. *۱*(۳)۳-۱۵.

۳- بستان، حسین. (۱۳۸۴). *گامی به سوی علم دینی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

۴- بوستانی، مهدی. پولادی، کمال و توسلی رکن آبادی، مجید.(۱۳۹۷). فرانظریه به عنوان ابزاری برای فهم. *فصلنامه پژوهش های سیاسی و بین المللی*.۹(۳۷)۱۹۳-۲۰۸.

۵- بیتس، مارس، جی. (۱۳۸۷) . مقدمه ای بر فرانظریه ، نظریه و الگوها. فصلنامه کتابداری و اطلاع ر سانی. ترجمه غلام حیدری. *فصلنامه کتابداری و اطلاع رسانی*. *۱۱*(۴)،۴۴ . ۲۷۵- ۲۹۷.

۶- پارسانیا، حمید.(۱۳۸۸). علم دینی از منظر حکمت اسلامی. *راهبرد فرهنگ*.۲(۵)۱۹- ۳۰.

۷- پسندیده، عباس. (۱۳۸۶الف) . در آمدی بر روش شناسی فهم معارف روان شناختی از احادیث. *علوم حدیث*، *۱۲*(۳و۴)۸۸-۱۰۹.

۸- تقوی، سید محمد رضا. (۱۳۹۹). *الگوی علوم انسانی اسلامی: چارچوب نظری و مدل عملیاتی*. تهران: آفتاب توسعه.مرکز پژوهش های علوم انسانی صدرا.

۹- خرمائی، فرهاد. (۱۳۸۵). علم خوب در علوم انسانی چه نوع علمی است؟پرسشی درست یا غلط. *مجموعه مقالات اولین کنگره ملی علوم انسانی*. تهران : مرکز همایش های صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

۱۰- خرمائی ، فرهاد.(۱۳۹۰). روان شناسی در پارادایم الهی. *مجموعه مقالات کنگره بین المللی روان شناسی و دین*. تهران:دانشگاه تهران.

۱۱- خرمائی ، فرهاد.(۱۴۰۲) . روش شناسی تکوینی: نگاهی تحولی به پژوهش در علوم انسانی و اجتماعی اسلامی. *فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی*. *۳۱*، ۷۳-۹۴.

۱۲- دهخدا، علی اکبر، معین، محمد، شهیدی، سید جعفر و احمدی گیوی ، حسن. (۱۳۷۷). *لغت نامه دهخدا* تهران: موسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران ، روزنه.

۱۳- ریتزر، جورج. (۱۳۷۴). *نظریه جامعه شناسی در دوران معاصر*. ترجمعه محسن ثلاثی، تهران:علمی

۱۴- ریتزر، جرج و گودمن، داگلاس. جی.(۱۳۹۰). *نظریه ی جامعه شنا سی مدرن* . مترجمین: خلیل میرزائی و عباس لطفی زاده ، تهران:انتشارات جامعه شناسان، چاپ اول.

۱۵- زاهد زاهدانی، سید سعید. (۱۴۰۲). *جامعه شنا سی با رویکردی سه وجهی*. تهران: پژوهشگاه مطالعات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری.

۱۶- شیخ الاسلامی. راضیه و علوی، سید عابد. (۱۴۰۲). علم تحول انسان از منظر فرانظریه. فصلنامه اندیشه های نوین تربیتی،۱۹(۱)،۶۷، ۴۹ – ۶۶.

۱۷- کوهن، تامس.س.(۱۹۸۳). *ساختار انقلاب های علمی*. ترجمه عباس طاهری. تهران:قصه

۱۸- کافی، مجید و جمشیدیها، غلامرضا. (۱۳۹۱). مدل روش شناختی در نظریه پردازی در علوم انسانی اسلامی. *روش شناسی علوم انسانی*. *۱۸*(۷۲)۸۱-۱۰۹.

۱۹- گلشنی، مهدی. (۱۳۸۵). *از علم سکولار تا علم دینی*. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

۲۰- مسعودی، حمید و یوسفی، علی. (۱۴۰۰). فرانظریه پردازی ضرورتی برای نقد نظریات جامعه شناسی. *پژوهش نامه انتقادی متون و برنامه های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی* .۲۱(۷)۳۴۱-۳۵۷.

۲۱- موحد ابطحی، سید محمد تقی. (۱۴۰۱).*در آمدی بر ایده علوم انسانی اسلامی*. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه،مرکز پژوهش های علوم انسانی اسلامی صدرا.

۲۲- موحد ابطحی،سید محمدتقی. (۱۴۰۲). *تاملاتی در باب علم دینی*. تهران: موسسه فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم تحقیقات و فناوری.

۲۳- مهدوی، سید محمد صادق و بستان، حسین (۱۳۹۱). مبانی روش شناختی نظریه سازی در جامعه شناسی اسلامی با تطبیق بر جامعه شناسی خانواده . *روش شناسی علوم انسانی*.*۱۸*(۷۱)۶۹-۹۸.

۲۴- میری.سید محسن.(۱۳۸۹). تاثیر ویژگی های انسان در شکل گیری باور از منظر قرآن کریم با تاکید بر خود برتر بینی. *اسراء*. ۲(۴،۶)۶۵-۸۰.

۱. Bates,MJ. (۲۰۰۵). *An Introduction to Metatheories, and Models. In:Theories of Information Behavior*, Edited By Karen. E. Fisher, Sandra Erdelez and Lynne.e (E.D)Mckechnie, Medford, NewJersey:Information Today.pp۱-۲۴.

۲. Lawler, E.& Ford, R.(۱۹۹۳). *Meta theory and friendly competition in theory growth:the case of power processes in bargaining* ,In Beger, J & Zelditch. Morris. Jr(Eds),theoretical research programs:studies in growth of theory.Stanford:Stanford University press.

۳. Neufeldt.v,.&Guralink.D.B.(۱۹۹۴). *Webster newworld dictionary*.Newyork:prentice hall.

۴. Overton,Wf.(۲۰۱۴). The process-relational paradigmand relation developmental –systems metamodel as context .*Research in human Development*,۱۱(۴),۳۲۳-۳۳۱.

۵. Overton,WF.(۲۰۱۵). Processes .relations,and relational-developmental-system,In WF,Overton,P.C,M,Molenaar,& R,M,Lerner(Eds,),*Handbook of child psychology and developmental science:Theory and method*,Chapter ۲(p.۱-۵۴),john Wley &Sons Inc.

۶. Ritzer,G., Zhao,S.& Murphy,J.(۲۰۰۶). Metatheory in Sociology the Basic Parameters and the Potetial contributions of Postmodernism,In Jonathan H .Turner (ed.). *Handbook of Sociological Theory.Handbooks of Sociology and Social Research*, Springer.

۷. Zhao,.S.(۱۹۹۱). *Metatheory,Metamethod*,meta data Analysis:what,why,and how.Sociological perspective vol ۳۴,No.۳